

- ^{33.} Мининков Н. А. Донское казачество. – С. 102.
- ^{34.} РИБ. – Т. XXIV. – Л. 526.
- ^{35.} Відписка Війська Донського до московського царя Олексія Михайловича від 27 липня 1646 р. // РИБ. – Т. XXVI. – С. 147-148; відписка дворян Ж. Кондирева та М. Шишкіна до московського царя Олексія Михайловича від 28 червня 1646 р. (Там же. – С. 151-152).
- ^{36.} Відписки Війська Донського до московського царя Михайла Федоровича від 12 квітня 1644 р., до московського царя Олексія Михайловича від 15 листопада 1647 р., 8 лютого 1648 р., допитові свідчення донського отамана Т. Корякіна від 6 червня 1644 р. // РИБ. – Т. XXIV. – С. 702, 775, 815; Т. XXVI. – С. 526.
- ^{37.} Див.: Мининков Н. А. Донское казачество... – С. 97.
- ^{38.} Грамота московського царя Михайла Федоровича білгородському воєводі П. Пожарському від 13 березня 1638 р. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1953. – Т. 1. – С. 197.
- ^{39.} Грамота московського царя Михайла Федоровича Війську Донському від 31 грудня 1637 р. // РИБ. – Т. XVIII. – С. 600.
- ^{40.} Див. Мининков Н. А. Донское казачество. – С. 102-103; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVI в. – Москва, Ленинград, 1946. – С. 379, 384.

Резюме

В статье рассматривается вопрос численности христианских казацких сообществ (украинского, донского, волжского и др.) в период XV – первой половины XVII в. Доказывается тезис о численном превосходстве украинского казачества над всеми другими подобными формированиями.

Ключевые слова: казацкое сообщество, казаки, численность, Степная Граница.

Одержано 27 березня 2013 р.

УДК 94(477.4)"17/18"(081)

А. Г. Філінюк

НОВІ ЯВИЩА В ГОСПОДАРЬКОМУ РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ XVIII-XIX ст.

У статті розкрито нові тенденції і явища в господарському розвитку Правобережної України у перших десятиліттях після приєднання до складу Російської імперії.

Ключові слова: господарське життя, Правобережна Україна, розвиток, нові явища, тенденції.

Після приєднання Правобережної України до Росії в 1793-1795-х рр. її господарський розвиток, як і всі інші сфери суспільного життя, переважно визначався самодержавними координатами. Відтак, господарство

посилювалося і спрямовувалося через призму основних тенденцій економіки Росії, урядової політики в сфері виробництва¹. В свою чергу, експансія на її територію відкрила для Росії важливі економічні перспективи: по-перше, збільшила природні ресурси; по-друге, перемістила центр господарської діяльності з півночі на південь протяжністю до 400 км, у більш сприятливе природно-географічне середовище; по-третє, забезпечила більш раціональний перерозподіл трудових ресурсів між районами старого та нового заселення; по-четверте, отримала можливість використовувати в своїх інтересах станово-корпоративну організацію, більш високу культуру і економіку, якими відзначалися західні області².

Для Правобережної України загальноімперський простір став не тільки територією, а й комплексом економічних, соціальних і культурних взаємодій³ різноманітних соціальних й етнічних груп окремих регіонів, зокрема прикордонних територій, у яку воно перетворилося з включенням до складу Росії. Загальний напрям і тенденції його розвитку на рубежі XVIII-XIX ст. були детерміновані такими зовнішніми факторами, як: присутність величезної кількості російських військ, засилля імперського державного апарату, посилення експлуатації, збільшення кількості та обсягів повинностей і поборів, які стали виконувати корінні жителі, чим відчували їх добре господарювати на родючій землі, панування подвійного польсько-російського гніту, інтенсивне насадження на її території деспотичного контролю над місцевим населенням і т. ін.

Загалом, господарський розвиток Правобережжя зумовлювався: політикою самодержавства, спрямованою на інкорпорацію її економічного сектора в єдиний виробничий комплекс імперії і перетворення його в сировинне джерело для ринку; утвердженням найсуворіших у світі феодално-кріпосницьких відносин і курсом царизму на їх консервування; посиленням залежності від російського, польського та єврейського впливу і монопольної власності на землю в руках не українців; проникненням у виробництво нових тенденцій і відносин, які ґрунтувалися на вільнонайманій праці та потребах і запитах внутрішнього ринку українських земель і всієї Росії; сприятливими кліматичними умовами та вигідним геополітичним розташуванням; великою здатністю господарських комплексів існувати тривалий час без істотних змін; зрослими потребами європейських країн у споживанні українського хліба та іншої сільськогосподарської продукції, що стимулювало товарне виробництво тощо.

Господарський розвиток Правобережної України після 1793 р. відбувався в таких основних напрямках. Передусім, була здійснена заміна приватної власності на державно-приватну, а отже забезпечені контроль і зверхність самодержавства над економічною сферою регіону. Зокрема, всі королівські маєтності Речі Посполитої були перетворені в державні та подаровані або передані в оренду російським землевласникам. Завдяки конфіскованим помістям багато військових і високопоставлених чиновників було нагороджено за вірну службу імперії. Цим самим було закладено підвалини соціальної опори самодержавства. Водночас, на населення було по-

ширено феодално-кріпосницькі відносини, внаслідок чого місцеві селяни стали не лише особисто та економічно залежними від поміщиків, а й від держави. На її користь було переорієнтовано основні потоки державних податків і повинностей, а також проведено заміну подимного (по кожному господарському двору) подушним податком. Задля задоволення імперських інтересів, завершилося формування союзу з польськими магнатами та шляхтою і розгорнулася спільна експлуатація корінних мешканців. До економічного освоєння регіону було залучено євреїв та іноземців.

Тоді на терени регіону почали поширювати російські правові норми для регулювання питань землеволодіння і землекористування. Спершу дещо делікатно, залишаючи майже незмінними характерні для Речі Посполитої порядки, а після польських повстань більш рішуче, закріплюючи головні засади землеволодіння, землекористування і форми повинностей⁴.

Регіональні особливості, характерні для економічного розвитку Правобережної України виступали внутрішніми факторами, а імперія стала об'єктивною умовою, політичним, культурним і соціальним простором, в якому він відбувався. По-перше, на господарський розвиток стійкий вплив справляв комплекс факторів, особливе місце серед яких займали помірний клімат, родючі чорноземи, велика чисельність і висока щільність народонаселення, енергоспоживання тощо⁵. По-друге, її склали Поділля, Волинь і правобережна частина Київщини, які, за висловом А. Капелера, відзначалися не тільки політичним, соціальним, етнічним, релігійним, а й економічним різноманіттям, що поставило нові проблеми навіть перед такою багатою на досвід експансії державою, як Росія⁶.

Таке ставлення до Правобережжя пояснюється кількома причинами. По-перше, її помірними природнокліматичними умовами, родючими землями та переважно рівнинним характером рельєфу, сприятливими для сільськогосподарського виробництва, прокладення шляхів сполучення та розселення людей. Саме на цьому акцентує увагу Б. Миронов, наголошуючи що Росія за рахунок приєднання регіону здобула придатну для землеробства зону і що переміщення центру господарської діяльності на південь надзвичайно сприяло збільшенню економічного потенціалу країни, головним джерелом якого було сільське господарство. По-друге, через тривалий роз'єднаний розвиток перебування в складі сусідніх держав, регіон і після включення до складу Росії зберігав набуті раніше істотні особливості суспільного, зокрема економічного, розвитку. По-третє, на всіх його сферах життя відбилася своєрідність геополітичного становища на континенті і субконтиненті та перебування в епіцентрі зовнішньополітичних пріоритетів, інтересів і культурно-політичних взаємин імперії з сусідніми державами.

Вплив російської експансії на економіку регіону відзначався переважно негативним спрямуванням, адже що могла дати позитивного для нього регіону і України загалом, де продуктивність праці в 2-4 рази перевищувала райони історичного заселення росіян⁷. Росія була однією з найдніших у Європі колонізуючих країн⁸ із відсталими, консервативними

кріпосницькими відносинами, для якої екстенсивне господарювання було оптимальним аж до початку ХХ ст., з силовим непартнерським ставленням до корінного населення, гальмуванням переходу на інтенсивні методи господарювання, коли основні зусилля самодержавство витрачало на забезпечення соціально-політичної стабільності імперії. Загалом, політична і економічна відсталість Росії, що об'єктивно була перенесена в Правобережну Україну, унеможлиблювала її перспективні зміни. Так формувалися стиль малокультурного, варварського господарювання, психологія безлюбного ставлення до землі, відчуття в землі-годувальниці не так власної землі, як радше землі за межею своєї власності»⁹. Це впливало як на соціально-економічну структуру суспільства загалом, так і на її складові – етнodemографічну, сімейно-господарську, соціально-професійну, організаційно-управлінську, соціально-трудова та територіально-соціальну.

Росіяни дворяни, як і польські магнати, не виступали культуртрегерами, ініціаторами та організаторами господарської колонізації Правобережної України, що вклали свої капітали, знання, навички і вміння більш високої землеробської культури, а були, за влучним означенням Є. Сташевського, експлуататорами, з ненаситною жадобою до наживи, які прагнули її висотати мізерними затратами¹⁰. Якщо в країнах, де на межі ХVIII-ХІХ ст. розпочалась індустріалізація, для збільшення обсягів сільськогосподарської продукції поширювали знання про агрокультуру, друкували з цього предмету книги і статті, поліпшували техніку обробітку ґрунтів, застосовували сівозміну, що сприяло безпрецедентно швидкому підвищенню ефективності виробництва, то в ньому продовжувалося екстенсивне господарювання та посилення експлуатації населення.

Господарський розвиток регіону ускладнювався тим, що царизм не тільки потерпав від хронічного дефіциту бюджету через майже безперервні загарбницькі війни, військові експедиції та утримання на його території численних військ¹¹, а й тим, що Росія була державою з економічно та адміністративно неефективною системою, яка вступила у ХІХ ст. з порядками організації влади, які не відповідали внутрішнім потребам розвитку і об'єктивно зумовлювали її відставання¹².

Підвищена зацікавленість уряду соціально-економічними можливостями та виробничо-економічним потенціалом Правобережжя передусім проявилася в з'ясуванні реальної картини земельної власності. З самого початку царизм нашттовхнувся на особливості поземельних відносин, не характерні для внутрішніх губерній імперії. І хоч у Росії, як і в Речі Посполитій, була зовнішньо однаковою дворянська монополія на землю й допускалося володіння невластими землями, представників центральної та місцевої влади найбільше вразили масштаби приватних і державних маєтків. Росіян ще більше дивувало, що виявити чіткі межі між державними та приватними земельними володіннями було дуже важко через те, що їх розмежування за польським законодавством ніколи не проводилося¹³. Під час проведення люстрації 1798 р. виявилось, що землю і ліси тут вимірювали рідко, а стосовно орної землі та сінокосів, виміри обмежувалися

загальними відомостями про ступінь забезпеченості ними як фільварку, так і самого населення («поля не міряні, але всякий користується ними в міру свого майна та спроможності...»¹⁴).

Якщо в 1780-х рр. селянам Австрійської імперії була надана особиста свобода, а в 1807-1813-х рр. – Пруссії, то Катерина II, не порушуючи поміщицького землеволодіння, відразу ж після захоплення краю поширила на його мешканців російську кріпосну систему й тим самим фактично оформила юридичне безправ'я, яке не містило жодних елементів їх земельної власності.

Д. Бовуа це пояснює значною чисельністю в Правобережжі магнатів і шляхти та надто великими розмірами польського землеволодіння¹⁵. Проте, на наш погляд, більш об'єктивні в цьому відношенні вітчизняні дослідники С. Лисенко і Є. Чернецький, які підкреслюють, що в ньому нараховувалося кілька десятків магнатських родів, які зосереджували в своїх руках величезні земельні та людські ресурси і володіли реальною політичною й економічною владою, хоча з формальної точки зору не мали спеціальних привілеїв¹⁶. У власності польських земельних магнатів, римокатолицьких костелів і дрібної шляхти, за різними оцінками, знаходилось від 4,3 до 6 млн. дес. землі і приблизно 3 млн. душ кріпосних селян¹⁷. У Київській губернії власність крупних поміщиків складала більше 75 % всієї території, в тому числі графів Браницьких – 300 тис. дес., князя Лопухіна – 100 тис. дес. Землі¹⁸. С. Потоцькому належали Уманщина (158 сіл)¹⁹, Тульчинський, Могилівський, Дашівський ключі, Ольховецьке та інші староства у Брацлавському і Подільському воеводствах, разом 312 сіл і містечок²⁰. Власністю А. К. Чарторийського були 194 села і містечка, зокрема 165 населених пунктів у Меджибізькому, Зіньковецькому, Гравнівському, Старосинявському, Миколаївському ключах, Летичівському та Кам'янецькому староствах і 19 сіл Клеванівського помістя на Волині; Щ. Потоцького – маєтності з 312 міст і сіл²¹. Загалом, у Волинській губернії феодалам належало 90,4 % міст і містечок, решта перебувала в руках старост²². Володіння Любомирського складала 168 сіл і містечок у помістях Побережжя на Дністрі; генерала С. Потоцького – 155 населених пунктів, де проживало 43144 душі чоловічої, 39156 душ жіночої статі та 4072 чиншової шляхти²³. Найбільшими латифундіями були помістя Г. Сангушка та А. Ржевуського²⁴, П. Потоцького²⁵, Жевуських, Оссолінських²⁶.

Щоб не викликати незадоволення серед польських магнатів, ще між другим і третім поділами Речі Посполитої російський уряд взявся виявляти стан державних володінь, організацію у них виробництва, їх доходи і куди їх направляли. Спектр зацікавлень економікою Правобережжя істотно розширився після 1795 р. Водночас із роботами щодо вивчення системи землеволодіння, при головній штаб-квартирі російських військ вивчалися природні та демографічні ресурси, а головне – виявлялися його фінансово-господарські можливості. Нормативною базою для розмежування слугували імператорські укази, узаконення Сенату, циркуляри генерал-губернаторам, Генеральна додаткові інструкції з межування ін-

струкція, численні юридичні акти губернаторам, прокурорам, межовим конторам і землемірам, а також спеціально підготовлені генеральні карти губерній, карти повітів та плани повітових містечок тощо²⁷.

Від самого початку межкування між маєтками було поставлене на найвищий державний рівень і втілювалося за урядовими стандартами. Складність і масштабність заходів, пов'язаних із облаштуванням устрою приєднаних земель вимагали тривалого часу для їх реалізації. Це пояснювалося низкою причин. По-перше, робота з проведення внутрішнього межкування супроводжувалася неодноразовими змінами в структурі губерній, чисельності їх повітів, адміністративних центрів тощо. По-друге, розмежування проводилося зі збереженням недоторканості казенних земель і земельної власності магнатів та шляхти – соціальної опори самодержавства в регіоні. Тим більше, що це, з одного боку, зачіпало інтереси багатьох магнатів – власників великих масивів земель і кріпаків, які не завжди погоджувалися з намірами та конкретними діями уряду з питань межкування, з іншого, – могло збурити їх незадоволення і тим самим послаблювати з перших днів перебування в регіоні свою ж соціальну опору. Усе важливішим ставало зміщення акцентів у питаннях розмежування. Якщо спочатку головною була чисельність підданих чоловічої статі, то згодом – можливість кращого управління, родючість земель, вигідне геополітичне розташування Правобережної України.

Попри те, що царизм намагався винагородити росіян за заслуги перед державою помістями у Правобережжі, наприкінці 30-х рр. він зумів підкорити собі в Україні лише трохи більше 439 тис. селян²⁸. Ці дані стосуються періоду, коли польська шляхта внаслідок репресій після поразки Листопадового повстання 1830-1831 рр., зазнала відчутних втрат.

Як і на початку введення регіону до складу імперії, так і в перші десятиліття XIX ст., однією з головних перешкод був надлишок шляхти, що породжувало сумнів щодо її «автентичності», а з політико-етнічних мотивів викликало небажання інтегрувати кого-небудь через державну службу²⁹. Відтак, розвиток регіону наприкінці XVIII ст. становив боротьбу між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, і душі в прямому розумінні, оскільки їх необхідно було зі сфери польського впливу перевести у вірних підданих царя. Тому ми цілком розділяємо думку В. Павлюка, що: а) значні шляхетські роди відігравали провідну роль в соціально-економічному розвитку; б) поміщицькі господарства шляхом товаризації землеробства і тваринництва втягувались у ринкові відносини, внаслідок чого їх продукція посідала панівне становище на внутрішньому ринку; в) заходи центральної влади і місцевої російської адміністрації не послабили польського впливу; г) землеволодіння як головний критерій соціально-економічного впливу продовжувало перебувати в руках польських латифундистів³⁰. Більше того, з утвердженням на престол Олександра I можливості для цього навіть дещо зменшилися. Уряд мав намір паралізувати польський вплив, але, як виявилось, не міг цього

зробити через те, що в нього не було ані міцної адміністративної системи, ані чиновництва, спроможного виконувати подібні завдання³¹.

Російська влада пішла на союз із регіональною елітою, представленою переважно польськими магнатами³². На відміну від пригнобленого переважно українського кріпосного селянства, що зазнало подвійної соціально-класової і національної експлуатації, вони опинилися у більш привілейованому, ніж за Речі Посполитої, становищі. Польські дворяни втратили юридичну владу над селянами, характерну для часів Речі Посполитої. Натомість, їх економічне панування було не тільки повністю визнане і захищене законом, а й російською адміністрацією та міцною владою, які вступили з ними в альянс³³. Це пояснюється тим, що дворянство Росії до кінця XVIII ст. було правлячим класом, який поповнював всі середні й вищі ступені військової та цивільної службової ієрархії. На той час наступив такий рубіж, коли, з одного боку, влада, на угоду класовому егоїзму дворянства, доходила до того, що в приєднаних українських територіях держава набувала яскраво класового забарвлення, ставала дворянською, з іншого, – саме дворянство у подарованих йому імператрицею органах самоуправління бюрократизувалося, ставало частинкою урядового механізму, виконавцем повелінь державної влади³⁴.

Їх об'єднувала жадоба до наживи і отримання все більших прибутків за рахунок посилення кріпацтва. Схожим у своїй основі було й ставлення росіян і поляків до українців. По-перше, одні і інші не визнавали її етнічною українською територією, а українців – окремим народом. По-друге, царизм і його місцева адміністрація та органи самоврядування, з одного боку, і польські магнати та шляхта, з іншого, нещадно експлуатували українське населення. По-третє, обидві сторони прагнули інкорпорувати регіон, формуючи для цього необхідні умови та реалізуючи конкретні засоби. По-четверте, для втілення своїх задумів вони розробляли і втілювали власну нормативно-правову базу та ідеологічне забезпечення.

Більше того, всіляко консервували соціальну мобільність, щоб не допустити переходу кріпаків у вільний стан, а міщан – у стан купців. Згубну роль також відіграла самодержавна лінія на швидку асиміляцію української шляхти в російське імперське станове суспільство, що позбавляло корінних мешканців власної еліти. Оскільки власниками земель і виробленої на них продукції були переважно не українці, то і прибутки від господарювання закономірно опинялися головним чином не у їхніх руках. Безперечно, ми враховуємо, що це стало можливим через брак у регіоні більш-менш помітного прошарку власної української економічної, зокрема торговельної, еліти. Унаслідок цього, українці єдині на одвічній землі опинилися в безправному становищі, були позбавлені можливості розвиватися на власній економічній основі. Тільки вони виявилися чужими для російської влади, а вона віддалялася від них, ставала дедалі чужою.

Із реалізацією політики уряду та вrostанням регіону в організм Росії зростало соціальне та економічне безправ'я корінного населення. Упорядкування та врегулювання суспільно-виробничих відносин у Правобережжі

здійснювались за допомогою порядків, законів та інших норм імперії, побудованих за принципом «Богу – боже, кесарю – кесареве». Так, у маніфесті Катерини II від 13 липня 1795 р. зазначалося, що «запровадивши спокій у землях під скіпетр наш на віки повернених, ми спрямовуємо головну увагу і волю нашу на цьому придбанні, по-перше, на те, щоб, огородивши щойно усиновлених безпекою, дати їм правління утверджене на непорушних основах, правління подібне до того, під покровительством якого благоденствує велике число підвладних нам народів, а, по-друге, щоб дати нову приемну для серця нашого їжу, поширити добродійність на рід людський і творити всіх скільки можливо, щасливими. Керуючись цими правилами, Ми не тільки підтвердили обивателів згаданих областей при законному кожного володіння і майна, але й прилучивши їх до слави і благоденствія імперії нашої, пожалували їх всіма тими правами, вольностями і перевагами на всьому їх просторі, якими давні піддані наші користуються»³⁵. Забезпечуючи інтереси держави та дворянства, норми російського законодавства спочатку захищали інтереси усіх заможних прошарків³⁶. Політичний курс в економічній сфері втілювався через неповагу та недовіру до людей, які створювали матеріальні блага. І це закономірно, адже його ввели до Російської імперії не для того, щоб господарювати чи працювати, а панувати, командувати, розпоряджатися виробленим, створеним корінними мешканцями.

Отже, самодержавна соціально-економічна політика у Правобережжі ґрунтувалася на пріоритеті прибулих росіян, хоча їх кількість, особливо частка в складі мешканців, наприкінці XVIII ст. не перевищувала 0,1%, а її визначальними напрямками були утвердження російської юрисдикції та безперечна державна протекція. Завданням влади було суворо стежити за тим, щоб ніде не відбулося невідповідних дій поміж поміщиками і селянами до запроваджених на російських засадах порядків. За українцями закріплювалося право мовчазної покори панам своїм без найменших змін³⁷. Рубіж XVIII-XIX ст. відзначався формуванням і всебічним зміцненням соціальної бази самодержавства в містах і селах, посиленням й розширенням економічних і правових повноважень російських й польських поміщиків із одночасним збереженням і консервуванням станової безправності українців.

Між тим, географічні умови, аграрне середовище регіону не тільки диктували логіку розташування посівних площ і культур, а й формували тип хлібороба, задавали рівень напруженості його праці та виробничої поведінки. Водночас, його господарський сектор, як і інші сфери суспільного життя, від самого початку перебування в складі Російської імперії інтенсивно інтегрували в загальноросійський економічний ринок³⁸.

Безперечно, держава і суспільство завжди були і є взаємозумовленими суспільними структурами, існування яких одне без одного неможливе. Проте в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX ст. справжнього контакту і співробітництва уряду та суспільства в секторі економіки налагоджено не було³⁹. Її мешканці повинні були сплачувати державі подушний

податок, виконувати низку державних і земських повинностей, а російська влада, не даючи нічого взамін, спрямовувала їх в імперських інтересах. Особлива роль в цьому належала православній церкві, яка, отримавши державний статус, окрім релігійних функцій, виконувала чимало соціальних і загальнодержавних обов'язків⁴⁰. Паралельно з посиленням адміністративного тиску зростав й набував загального характеру ідеологічний диктат, сила цього якого не залишала для українців власного вибору. Це загострювало старі й породжувало нові суперечності та конфлікти на політичній, економічній, етнічній і релігійній основі. Наслідком їх наростання ставало посилення кріпацтва, зростання частки збіднілого населення, зuboжіння українців та їх дезінтеграцію.

З кінця XVIII ст. Правобережжя стало не тільки постачати сільськогосподарську продукцію у внутрішні губернії Росії, а й на експорт. І це закономірно, оскільки в ньому завжди були надлишки хліба, експорт якого був винятково вигідним як за витратами, так і з точки зору близькості до чорноморських портів і наявності суднохідних річок. Великим стимулом до цього було зростання цін, зумовлене попитом світового хлібного ринку, повноцінним учасником якого стала Росія⁴¹.

Важливу групу чинників, які мали істотний вплив на господарський розвиток регіону і темпи його інкорпорації до складу імперії, складала висока густина заселення території, особливості господарювання, помітна перевага рівня соціально-економічного розвитку, незмірно вища інтенсивність політичних процесів, ніж в інших країнах Росії, західноєвропейська орієнтація торгівлі та структура торговельних зв'язків. Істотним було те, що шляхта в регіоні була польською або сполонізованою, а селяни – русинами⁴², тобто українцями. Залучення «російського елемента» в землеробські господарства було важливим (хоч і не єдиним) напрямком імперської політики. Адже тільки опираючись на надійні форпости обрусіння серед корінного населення, можна було змінити національне обличчя аграрного суспільства регіону⁴³.

Після 1793 р. Росія опинилася перед необхідністю формування і закріплення стійкого геополітичного статус-кво та забезпечення за рахунок нових кордонів широкого доступу до безпосередніх зв'язків із великими європейськими державами та сферами їх впливу. В свою чергу, Правобережна Україна набула якісно нової суті в реалізації імперсько-експансіоністських планів царизму. Зокрема, почала відігравати ключову роль у з'єднанні за допомогою Дніпровсько-Бузького каналу Балтійського і Чорного морів⁴⁴. По-друге, на її розвиток істотний вплив мали й інші економічні фактори, передусім можливості сільського господарства, трудових ресурсів, шляхів сполучення, транспортної інфраструктури та ін. І до, і після поділів вона слугувала транзитною територією для західноєвропейських впливів. По-третє, значну роль мали зміни, які відбулися у міждержавних відносинах в акваторії басейнів Чорного та Середземного морів, які визначали політичну ситуацію. По-четверте, важливу роль відігравали її господарські, зокрема торговельно-економічні зв'язки. По-

п'яте, на геополітичне становище вплинули неодноразові адміністративно-територіальні та інституційно-правові зміни в південно-західній та інших частинах імперії⁴⁵.

На функціонування поміщицьких господарств регіону впливали: 1) їх стан на момент початку інкорпорації до складу Російської імперії; 2) політика царату стосовно поміщиків у контексті його ставлення до правобережного шляхетства; 3) вплив польських повстань на чисельність і становище магнатських маєтків; 4) зростання землеволодіння; 5) кількість землеволодінь і чисельність селянських душ, які визначали загальну економічну стабільність маєтків, і їх залежність від фінансового стану власників; 6) піднесення господарської системи, пов'язане з культивуванням сільськогосподарських культур, тваринництва та переробної галузі; 7) подальше втягування у товарно-грошові відносини; 8) розвиток стосунків з іншими категоріями населення; 9) демагнатеризація (подрібнення) великих латифундій⁴⁶.

На аграрний сектор регіону впливали істотна роль помірного клімату та природно-географічного розташування, вищий рівень виробництва, велика чисельність і висока щільність народонаселення, органічна взаємозумовленість економічного розвитку, видів і обсягів державних і земських повинностей, котрі воно виконувало, істотна відмінність трудових можливостей та рівня матеріальної забезпеченості селян-хліборобів, специфіка їх ставлення до землі і хліборобської праці, пряме втручання держави у виробництво, вигідне геополітичне положення та ін. Географічне положення було в числі вирішальних факторів, які визначали буття селян, знаряддя праці, прийоми агротехніки, значною мірою адаптовані зовнішніми умовами та впливами. Позитивно позначилося і приєднання до Росії Очаківської області. Розвиток сільського господарства стимулювала Європа з розвинутою промисловістю і попитом на хліб й інші продукти харчування⁴⁷. Навіть сучасні російські історики визнають, якщо регіон відразу після 1793 р. був інкорпорований в адміністративну структуру імперії, то економічні відносини, особливості економічного життя, структура сформованих століттями торговельних зв'язків перешкоджали його інкорпорації.

Висока щільністю населення об'єктивно стимулювала інтенсифікацію виробництва. Цьому сприяло запровадження певної спеціалізації та більш активне застосування передової агротехніки і добрив. В умовах обмежених земельних ресурсів, збільшення повинностей і подушного неабияку роль відіграла висока працьовитість селян і зміни в їх менталітеті, зокрема зміцнення у їхній свідомості таких характерних рис, як раціоналізм, прагматизм, ощадливість, які найбільше проявлялися діяльності хліборобів. Селяни добре розумілись на обробітку землі, знали специфіку своїх наділів, можливості знарядь праці й вправно працювали. Постійно виявляли турботу про отримання більшого урожаю при всіх примхах погоди. Збільшення панщини і повинностей змушувало їх систематично експериментувати, запроваджувати нові знаряддя, розширювати сівозміну.

Унаслідок того, що господарство Правобережної України вирізнялося своєрідністю соціального, економічного, національного та культурного розвитку, формувалося складне полотно господарських взаємин імперської влади і місцевих співтовариств. Освоюючи та переносячи на терени регіону кріпосницькі відносини, самодержавство розглядало його: по-перше, як територію розширення Росії в південно-західному напрямі; по-друге, як складник держави, для інтеграції якої потрібен був певний перехідний період. Поведінка імперської влади значною мірою визначалась прикордонним і геополітичним положенням, винятковими господарсько-економічними вигодами, концентрацією польської шляхти, специфікою суспільного життя та підпорядкуванням місцевого населення інтересам нової метрополії і, в результаті, поглинання його як периферійної території.

Примітки

1. Аграрная Россия: история, проблемы, перспективы: монография / Под общей ред. В. М. Володина – Пенза : Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2007. – С. 4.
2. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дм. Буланин, 1999. – Т. 1. – С. 61
3. В поисках новой имперской истории // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала «Ab Imperio») / Под ред. И. В. Герасимова та ін. – Казань : «Центр Исследований Национализма и Империи», 2004. – С. 28.
4. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – XX століття / М. В. Гримич. – К. : Арістей, 2006. – С. 64-148.
5. Россия в пространстве и времени (история будущего) / Б. Н. Кузык (рук. автор. кол.). – М. : Ин-т экономических стратегий, 2004. – С. 13.
6. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; перекл. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Крикун. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – С. 66.
7. Крисаченко В. Україна: природа і люди / В. Крисаченко, О. Мостяєв. – К. : НІСД, 2002. – С. 50, 246, 247.
8. Геллер М. История Российской империи. В 3-х т. – Т. 2 / Михаил Геллер. – М. : МИК, 1997. – С. 185.
9. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія / М. Демкович-Добрянський. – Львів – Краків – Париж, 1993. – С. 45-46.
10. Шашевський Є. Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби / Є. Д. Шашевський // Праці Комісії для вивчення народного господарства України. – К., 1929. – Вип. 2. – С. 170.
11. Блюк И. С. Финансы России XIX столетия. История – Статистика. – Т. 1 / И. С. Блюк. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. – С. 49.
12. Дмитриев Ю. А. Законодательные органы России от Новгородского веча до Федерального собрания (Сложный путь от патриархальной традиции к цивилизации) / Ю. А. Дмитриев, Е. Ю. Черкашин // Социальные и гуманитарные науки. Оте-

- чественная история: Реферативный журнал. Серия 4. Государство и право. 2. – М., 1996. – С. 16.
13. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки): монографія / С. О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – С. 23, 24.
 14. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7. – Т. 3: Акты о заселении юго-западной России XVI-XVIII вв. – К., 1905. – С. 472, 474.
 15. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К. : ИНТЕЛ, 1996. – С. 68.
 16. Лисенко С. Правобережна шляхта. Кінець XVIII – перша половина XIX ст.: Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія / Державний комітет архівів України; Центральний держ. іст. архів України (м. Київ) / Сергій Лисенко, Євген Чернецький. – Біла Церква: Вид-во Тов-ва охорони старожитностей Київщини, 2002. – С. 15.
 17. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття / Б. Гудь. – Львів : Кальварія, 2000. – С. 38, 127.
 18. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловйова. – К. : ТОВ «Міжн. фінан. агенція», 1998. – С. 62, 66.
 19. ЦДІА України у Києві, ф. 484, оп. 5, спр. 26, арк. 49-53.
 20. Петренко О. С. Панський масток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етно-конфесійні відносини: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Петренко Олександр Степанович. – К., 2005. – С. 11.
 21. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. Даніель Бовуа; перекл. з фр. Зої Борисюк. – Львів. : Кальварія, 2007. – С. 17.
 22. Михайлюк О. Г. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк, І. В. Кичій та ін. – Львів : Вищ. шк., 1988. – С. 19.
 23. ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 1а, спр. 51, арк. 40.
 24. Павлюк В. Магнетерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. / В. Павлюк. – Острого : Нац. ун-т «Острозька академія», 2000. – С. 36.
 25. ЦДІА України у Києві, ф. 484, оп. 5, спр. 26, арк. 45.
 26. Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. ст. / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8.). – М. : РОССПЭН, 2005. – С. 11.
 27. Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 228, оп. 1, спр. 11, Т. 2, арк. 146.
 28. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 69.
 29. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта... – С. 200.
 30. Михайлюк О. Г. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк, І. В. Кичій та ін. – Львів : Вищ. шк., 1988. – 240 с.; Його ж. Магнетерія Волині

- в суспільно-політичному житті Правобережної України у першій третині XIX ст. / В. Павлюк // *Наук. записки: Іст. науки.* – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 44-47.
31. *История XIX века /* Под ред. проф. Лависса и Рамбо. – М. : ОГИЗ, Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – С. 33.
 32. Каппелер А. Вказ. праця. – С. 68.
 33. Антонович В. Б. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.* – Т. 1 / В. Б. Антонович. – К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. – С. 62.
 34. Лютш А. *Итоги XVIII века в России. Введение в русскую историю XIX века.* Очерки А. Лютша, В. Зоммера, А. Липовского / А. Лютш. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – С. 81.
 35. ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17356.
 36. Ткач А. П. *Кодификация, памятники и основные черты права Украины второй половины X – первой половины XIX ст.:* автореф. дис. на соискание учёной степени д. юрид. н. / А. П. Ткач. – К., 1969. – С. 38.
 37. К-ПМДА, ф. 228-57 с, оп. 1, спр. 19, арк. 85.
 38. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х т.* – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 313.
 39. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 11.
 40. Держархів Вінницької області, ф. Д-799, оп.1, спр.13, арк. 2-8; Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 48, арк. 1-12.
 41. Миронов Б. Н. *Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.)* / Б. Н. Миронов; под ред. А. Г. Манькова. – Л. : Наука, 1985. – С. 90, 91, 154, 155.
 42. *Западные окраины Российской империи.* – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 53.
 43. Горизонтов Л. Е. *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)* / Л. Е. Горизонтов. – М. : Индрик, 1999. – С. 121.
 44. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 38, спр.144, арк. 12.
 45. Філінюк А. Г. *Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття):* монографія / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. держ. ун-т: редак.-видавн. відділ, 2006. – С. 55.
 46. *Демагнатаризация латифундий на Правобережной Украине (первая треть XIX в.):* Уманские имения Потоцких // *Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.* Сб. ст. / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). – Саррог – М. : РОССПЭН, 2005. – С. 8-29; Кривошея І. І. *Демагнатеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)* / І. І. Кривошея // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – Вип. VI. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56-69.
 47. Реєнт О. П. *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)* / Олександр Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 50, 51.

Резюме

В статье раскрыты новые тенденции и явления в хозяйственном развитии Правобережной Украины у первых десятилетиях после присоединения к Российской империи.

Ключевые слова: *хозяйственная жизнь, Правобережная Украина, развитие, новые явления, тенденции.*

Одержано 28 березня 2013 р.

УДК 94(477.87)"18/19":323.18(=161.2)

Р. І. Майор

ПОЛІТИКА МАДЯРИЗАЦІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ЗАКАРПАТТІ В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано політику мадяризації, яка розглядається автором як основний гальмівний фактор розвитку українського національного руху в Закарпатті; висвітлено основні сфери, методи та результати її здійснення угорською владою у середині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: *мадяризація, русини, українці, угорці, національний рух, Закарпаття.*

Одним із найважливіших чинників, що впливав на розвиток українського національного й суспільно-політичного руху в Закарпатті у середині ХІХ – на початку ХХ ст. був процес мадяризації українців, яку проводив угорський уряд. Її суть полягала у тім, аби стерти національні особливості українців – їх національну ідентичність та самосвідомість, культуру, мову, релігію, історію, та нав'язати їм власні національні елементи, «перетворивши» їх, таким чином, на угорців. У кінцевому рахунку асиміляції українців, як і інших національних меншин Угорщини, мала привести не лише до формування єдиної мадярської політичної нації, але й сприяти зміцненню національно-політичної потуги мадярів у Габсбурзькій монархії.

Окремі аспекти порушеної проблеми розглядали такі українські історики як І. Жегуц¹, Н. Макаренко², І. Мандрик³, С. Пап⁴, А. Пекар⁵, Р. Фатула⁶, В. Шандор⁷, угорські вчені М. Майер⁸ та Й. Перені⁹, російський етнограф Г. Де-Воллан¹⁰, англійський історик Р.У. Сетон-Уотсон (псевдонім Scotus Viator), який, зокрема, є найвідомішим в Англії експертом з питань міжетнічних відносин в Мадяричині й прославився завдяки своїй праці «Расові проблеми в Угорщині»¹¹, де значна увага приділена й проблемі асиміляції угорцями української спільноти у ХІХ ст. Більшість із зазначених авторів торкалася політики мадяризації на Закарпатті в контексті висвітлення більш ширших явищ та процесів, і лише незначна